

אורות ישראל
מכללת אקדמית לחינוך

מייסודן של תכלת מורשת יעקב
ותכלת אורות ישראל

מאזרות

ב"ס

גיליון מ"ח

תשע"ה

מספר 571

עיונים בסידור התפילה ובפרשת השבוע

מגן אבות בדברו – רצה במנוחתנו

ברכת מעין שבע

דיון בפני עצמו יצר הביטוי "מעין הברכות". נוסח זה מבוסס על סוגיית הגמרא בברכות מ ע"א הדנה בדעת רבי יהודה. הוא טען שנוסח ברכות הנהנין צריך להיות פרטני ולא כוללני ונימוקו מתבסס על הפסוק בתהלים סח, כ, "ברוך ה' יום יום". "וכי ביום מברכין אותו ובלילה אין מברכין אותו? אלא לומר לך כל יום ויום תן לו מעין ברכותיו. ומבאר רש"י: "בשבת – מעין שבת, ביום טוב מעין יום טוב".

אמנם בסידור רס"ג הנוסח הוא, "כי הוא משים שלום, מעון הברכות ואדון השלום". היינו מדובר כאן על אחד מתארייו של הקב"ה שהוא מעון – מקור הברכות, ולא על תיאור ברכותיו של האדם, "ונודה לשמו בכל יום תמיד מעין הברכות".

ציינו לעיל את מקור התפילה כפי שמופיע בבבלי, במסכת שבת, אך בירושלמי (ברכות ה, א) מספר רבי יוסי על מנהג שראה בבבל, שרק במקום שאין בו יין לקידוש אומרים ברכה זו, כדי לציין בפני כל השומעים בקול רם את קדושת השבת. אם היה יין בבית הכנסת היה הש"ץ אומר בקול רם את הקידוש.³ ככל הנראה היין, שהיה מצרף נדיר יותר בבבל מאשר בארץ ישראל, יצר בעיה לא פשוטה של היעדר האפשרות לקדש בליל שבת. לכן הונהגה אמירת מעין שבע בקול רם, שאם לא כן, המתפללים שאינם רגילים או אינם יודעים להתפלל ערבית לא ישמעו קידוש כלל בליל שבת. ייתכן שמאוחר יותר נקבעה אמירת הברכה באופן קבוע משום טעם התקנה המופיע בבבלי לעיל.

לדברי שלמה טל,⁴ חוקר התפילה והמו"ל של סידור "רינת ישראל", נוסח הברכה כולו הוא ארץ ישראלי והיא נתקנה להיאמר בבית הכנסת לכבוד השבת. בבבל נהגו לאמרה רק במצב שבו לא היה יין והיה חשש שיהיה מי שלא יקדש כלל. הנמקת התקנה בסכנה משקפת תקופה מאוחרת יותר שבה כבר היה יין, ועצם השארת הברכה במקומה יצרה מעין קידוש כפול ומיותר. לכן נזקקו לטעם הנוסף.

הרב ד"ר יהודה אלטשולר
מרצה בהתמחות להיסטוריה
וראש בית המדרש "ושננתם לבנותיך
ע"ש ריבה קושיצקי ז"ל"

לברכת מעין שבע יש שלושה חלקים – פתיחה, גוף הברכה וחתימה. הפתיחה מזכירה את ברכת אבות; גוף הברכה מזכיר את תפילת "הביננו" ומכיל בתמצות רב את כל תוכן של שבע ברכות תפילת ליל השבת; החתימה היא חזרה על ברכת "קדושת היום" שבתפילה.

עיון שטחי בברכה זו מגלה שהיא מהווה למעשה חזרת ש"ץ מקוצרת של תפילת ליל שבת, המורכבת משבע ברכות. מכאן נגזר שמה – מעין שבע.¹ עובדה זו מצביעה על ייחודה של התפילה כיוון שחז"ל לא תיקנו לתפילת ערבית חזרת ש"ץ בשונה מתפילת שחרית ומנחה, בנימוק שתפילת ערבית איננה חובה אלא רשות. הטעם לאמירת ברכה זו בליל שבת מופיע בסוגיה במסכת שבת כד ע"א: "ורבנן הוא דתקינו משום סכנה". רש"י מפרש שמדובר בסכנת מזיקים שנבעה מכך שבת הכנסת היו מחוץ ליישוב, ולמען אלה שאיחרו להגיע לתפילה ונשתהו בתפילתם האריכו חכמים את התפילה באופן מלאכותי עם ברכת מעין שבע, כדי לסייע להם שלא להישאר לבדם בשדה הפתוח.

טעם הדין המובא כאן שימש את הפוסקים השונים ליצירת חלוקה בין זמנים ומקומות שבהם אין לומר תפילה זו. כך למשל מביא הטור או"ח בסימן רסח בשם ראבי"ה, שיחיד המתפלל בביתו לא יאמר ברכה זו כיוון שנתקנה להיאמר רק במקום שיש בו מזיקים. כן נקבעה בספרות הפסיקה שבמקומות תפילה שאינם קבועים (כגון בבית אבל) אין לומר ברכה זו. בדרך דומה נפסק שאין לאמרה כאשר פסח חל בשבת כיוון שזהו ליל שמורים – המשומר מן המזיקים.²

ככל הנראה, הטעם ההיסטורי-ריאלי הביא לזלזול מסוים בחובת אמירת הברכה כאשר השתנתה המציאות, ולכן נוצרה הדגשה על חובת ההקפדה על המנהג. כך מופיע בטור או"ח, שם, בשם ספר חסידים לרבי יהודה החסיד: "מעשה בחסיד אחד שראה לחסיד אחר במותו ופניו מוריקות א"ל למה פניך מוריקות אמר לו מפני שהייתי מדבר בויכולו בשעה שהצבור היו אומרים אותו ובברכת מגן אבות בדברו".

³ סוגיית הקידוש בבית הכנסת בליל שבת היא ארוכה וסבוכה. שורשיה בסוגיה במסכת פסחים ק והיא מסתעפת בספרות הפסיקה והמנהגים עד ימינו, אך לא זה המקום להרחיב בה.

⁴ שלמה טל, "ברכת מעין שבע", תרביץ מא, ב (טבת-אדר תשל"ב), עמ' 145-150.

¹ יש לציין כמובן את החזרה על ברכת אבות המופיעה כבר בחלק הפתיחה של הברכה.

² ראו ערוך השלחן, אורח חיים, סימן רסח, ולגבי פסח – ראו שם, תפג, ובשו"ת יביע אומר, חלק ב, אורח חיים, סימן כה, המביא את המנהגים השונים ומכריע שלא לומר.

פרשת נצבים

(מנסה לרמוז לה שהקב"ה לא התכוון שיהיו לה ילדים), והיא מאוכזבת שגם הוא הפסיק לקוות ומתוך המקום הזה יוצאת ממנה תפילה ענקית.

כך גם רחל אמנו (שקוראים עליה ביום השני של ראש השנה) מבקשת מאישה האהוב יעקב, "הבה לי בנים ואם אין מתה אנוכי", אך קשה לו לקבל זאת ועונה לה, "התחת אלוקים אנוכי" וגם ממנה בוקעת תפילה גדולה.

תקווה זה כשאנחנו לגמרי לבד. עובר רק קו בין שתי נקודות, בינינו ובין ריבוננו של עולם. כשנטושים, קו ישיר לגמרי, אנחנו נצבים רק כשיש לנו "וילך". עם ישראל רואה את משה הולך ואינו מסוגל לעמוד בזה, אבל הקב"ה מצפה מהם עכשיו לקחת אחריות על חייהם, "זכרנו לחיים מלך חפץ בחיים". רק הקב"ה ייתן לנו חיים, שלא נהיה חולים ושלא ניפול ברוחנו.

קשה מאוד להיות ניצב, כמו ניצב בסרט. בפרשה הקודמת קראנו על הקללות המזעזעות, ואז בא משה ואומר: אתם ניצבים היום. אמנם יש זעזוע מהקללות, אבל הן מציבות ומעמידות אתכם במקום, כמו היום שמתחיל בחושך וממשיך באור. כשיש קושי (הקללה) אנחנו הכי ניצבים בעולם (הייאוש מחזיק אותנו ביציבות שגורמת לנו לעמוד). נסיים בדבריו של האר"י הקדוש, "מי שמזיל דמעה בתקיעת שופר מראה על נפשו שהיא שלמה ומתוקנת והוא נידון בזה הרגע לחיים טובים ולשנה טובה ומתוקה". [מתוך שיעור של הרבנית ימימה מזרחין]

בתאל שורץ

סטודנטית בהתמחויות ללימודי ארץ ישראל

חינוך חברתי קהילתי

בפרשת נצבים כתוב על אדם ההולך ב"שרירות לבו" (כביכול "עושה שריר" על הקב"ה) ואומר, "שלום יהיה לי" (מאמין שעובר את יום הדין). יום הדין הוא יום מיוחד ומפחיד גם יחד; נחרצים בו גורלות של אנשים לחיים או למוות, ואם לחיים – לאיזו איכות חיים. אי אפשר לעבור את היום הזה לבד. לכן לא בכדי, בתפילות ראש השנה אין מוזכרות בקשות על ילדים, על בריאות, על פרנסה. יום הדין הוא ענק וקוסמי, שהעולם ידע את גודל טובו של הקב"ה, שהוא מלך על כל העולם. כדי לעבור את היום הזה אנחנו נצבים בבית הכנסת, יחד עם כל העולם כולו, מאזינים לשופר ומתחברים בלב לכל עם ישראל. כך מתגלה גם כל אחד גם כיחיד, בפרטים ובצרכים הפרטיים שלו. בגמרא זה נקרא, "יוצר יחד לבם, המבין אל כל מעשיהם". רק ה"יחד" מבליט את הייחודיות. ובחסידות, הקב"ה רואה אותנו בתפילות יום הדין כקולקטיב המתפלל על קולקטיב, בין מיליון אנשים. אז אנחנו בולטים, כל אחד בחיסרון שלו. ה"יחד" מבליט את השונות.

הקושי הגדול בעולם זה לדעת להישאר נצבים גם כשמשהו מאוד יקר הולך מאתנו. משה אומר לעם ישראל, תישארו נצבים, ואז, "וילך משה". זאת תפילת ראש השנה: להצליח להישאר נצבים למרות תקוות שנגוזו ודברים יקרים לנו שאנחנו מרגישים שהחמצנו.

בהפטרה ביום הדין אנו קוראים על אימא חנה, העקרה, הנשברת "מידי עלותה בית ה'". בכל פעם כשעולים למשכן בשילה היא אומרת, "ה' צבאות". לכל אחת יש צבא שלם של ילדים וגם היא רוצה ילד. במשך שנים רבות הייתה עקרה ולבסוף נענית, כי אלקנה בעלה היה תומך (דואג לה לאוכל, מתעניין). לפי המלבי"ם, אלקנה אומר לפתע לחנה שדי עם התפילות, "הלוא אנוכי טוב לך מעשרה בנים?!"

שנת שמיטה זכר להקהל

בספר החינוך (מצווה תריב) נאמר: "שנצטוונו שיקהל עם ישראל כולו אנשים ונשים וטף במוצאי שנת השמיטה בחג הסוכות ביום שני בחג ולקראו קצת מספר משנה תורה באזניהם שהוא אלה הדברים [...]". אחרי תיאור דיני המצווה אומר בעל ספר החינוך: "ונוהגת מצוה זו בזמן שישאל על אדמתם". האזכור האחרון לקיומה של מצוה זו מצוי במשנה (סוטה ז משנה ח). במהלך השנים הבאות איננו מוצאים בספרות היהודית אזכורים אחרים לקיומה של מצוות הקהל. חורבן הבית ופיזורו של עם ישראל בגולה מנעו את קיומה.

הרב אליהו דוד רבינוביץ-תאומים (הידוע בכינוי האדר"ת), פרסם בורשה בשנת תרמ"ט את "קונטרס זכר למקדש" ושם הוא מציין שכשם שיש מצוות רבות נוספות שאנו ממשיכים לקיימן אחרי חורבן הבית וכזכר למקדש, הרי "שלפי זה ראוי לנו לעשות זכר למקדש למצוות הקהל". בשנת תש"ה (שנת שמיטה) התעוררה יוזמה במרכז התרבות של הפועל-המזרחי בארץ-ישראל, לעשות זכר להקהל בסוכות תש"ו. אנשי הפועל המזרחי פנו לרב הראשי לארץ ישראל דאז, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, לשאול את דעתו. בתשובה מנומקת היטב ענה הרב הרצוג לכל החוששים מחידוש המצווה בתקופה שאין בית מקדש ואין מלך לישראל. הרב הרצוג מסיים את תשובתו בדברים אלו: "[...] ואולם בארתי די לסלק את החששות, ויוצא ממילא שראוי מאד לעשות זכר למקדש [...] סבורני שאין שום חשש כשנעשה טכס דתי זכר למצוה היקרה הזאת". הרב הרצוג מתווה תכנית שבה ילמדו כולם את הפרשיות הנקראות במעמד הקהל בבתי הכנסת ובבתי המדרש עוד מערב קודם, וביום ב' דחול המועד סוכות יתכנסו בירושלים וישמעו את דרשות הרבנים הגדולים. את פרשיות התורה הנקראות במעמד זה לא יקראו מעל בימה מאחר שאין לנו מלך.

מאז שנת תש"ו מתקיים המעמד בישראל ברציפות מדי שבע שנים בחול המועד סוכות של מוצאי השמיטה (למעט פעם אחת, בחול המועד סוכות תשל"ד, בשל מלחמת יום הכיפורים). המעמד מתקיים ברחבת הכותל ונשיא המדינה קורא מתוך ספר תורה.

המעמד הגדול ביותר התקיים בחול המועד סוכות תשמ"ח ביוזמתו של פרופ' הלל וייס. בשנה זו קרא בתורה נשיא המדינה חיים הרצוג ובשנת תשנ"ה קרא בתורה הרב הראשי לישראל דאז, הרב ישראל מאיר לאו, במקום הנשיא עזר וייצמן.

מקורות:

- **ספר הקהל: מצוות הקהל** – אסופת מאמרים (עורך: הרב יהודה זולדן), כפר דרום: מכון התורה והארץ, תשס"א.
- במקהלות ברכו: מצוות הקהל – הגות והלכה, התקין הרב יהודה שביב, קריית ארבע חבורן: המכון לרבני יישובים, תשס"ח.
- אתר מורשת:

http://www.moreshet.co.il/kahana/tavnit2.asp?x=291&kod_subject=1800&kod_subjectm=1825&pg